

EN GRAVSTEN FRÅN EDSBRO

Av NILS SUNDQUIST

Att det ännu i de uppländska bygderna finnas verkliga kulturhistoriska dyrgripar undangömda, okända för forskningen och knappast kända för mer än en snäv krets i den trakt, där föremålet en gång påträffats, fick författaren till dessa rader ett nytt bevis på vid ett tillfälle sommaren 1941. Jag hade genom komminister Karl-Arvid Grandin i Edsbro socken i Roslagen uppmärksamgjorts på att det skulle finnas en säreget ornerad sten hos en byggmästare Joel Gustafsson i Häverödal och då jag ju i föregående årgång av årsboken Uppland i ett kort meddelande om ett ornerat gravklot från Rasbokils socken efterlyst dylika ornerade stenar, kunde det tänkas att stenen i Häverödal vore av intresse.

I sällskap med komminister Grandin begav jag mig till Häverödal, till den nämnde byggmästaren Gustafsson, och där i hans trädgård, strax i närheten av Häverödals station, befann sig den eftersökta stenen. Jag måste säga att den överträffade mina förväntningar. Det var här dock icke fråga om ett s. k. gravklot; stenen utgjordes av en flat, relativt tunn stenskiva av röd sandsten, formad nästan cirkelrund och försedd vid basen med en obearbetad triangelformad spets avsedd att nedsättas i marken vid stenens uppställning. På båda sidor var stenen ornerad. Man kunde genom kvaliteten på ytbehandlingsarbetet särskilja framsida (bild 1) och baksida (bild 2) och det är icke tvivel om att icke den sida, i vars centrum befinner sig ett triskelornament, är stenens fram- eller huvudsida. Stenen har en största bredd av 52 cm., hela höjden (alltså även med det spetsade, för nergrävning avsedda baspartiet) är 72 cm.; stenskivans tjocklek är 6 till 7 cm.

Bild 1. Gravstenen från Valla, Edsbro s:n, huvudsidan.

Innan vi ingå något utförligare på stenens utseende och form kan det måhända vara på sin plats att meddela hur stenen hamnat i byggmästare Gustafssons trädgård i Häverödal. Den saken lämnar hr Gustafsson omgående besked om, och han berättar, att han redan år 1910 funnit den ornerade stenen vid Valla i Edsbro socken. Hr Gustafssons fader, Gustaf Jansson, ägde då ett hemman i Valla by, vilken är belägen vid och norr om stora vägen Edsbro—Ununge—Edebo vid pass 2 km. östnordöst Edsbro kyrka. Hemmanet är numera införlivat med Gustav Nilssons gård i Valla. Det var under plöjningsarbete å en åker belägen söder om byn och strax norr om järnvägen som stenen påträffades.¹ Densamma låg dold strax under markytan och uppkördes av plogbilen. Den förvarades några år vid Valla, men när hr Gustafsson 1912 flyttade till Häverödal tog han den ornerade stenen med sig och där befinner den sig än i dag.

Som ovan redan anförts kan man av stenens egen form och utseende sluta sig till hur den varit placerad. Eftersom

Bild 2. Gravstenen från Valla,
Edsbro s:n,
frånsidan.

den uppbär ornamentik på båda sidor har den varit fristående och sitt fäste har den erhållit genom att det spetsformade baspartiet nedsatts i marken.

Å den slätare och i övrigt betydligt omsorgsfullare utbildade framsidan återfinnes som ram runt stenen en kantbård av dubbla linjer, vilka i hästskoform gå ner till basen och där förenas genom vågrät fortsättning över baspartiet. Centrum av bildytan upptas av ett triskelornament. Var och en av triskelnns tre armar är genom dubbla slängar utformad så att yttersta delen av sista slängen kommer att utgöra en tredjedel av den cirkellinje, som de tre ytterslängarna av triskelarmarna gemensamt bilda. Det ringformiga fältet mellan centralfiguren och kantbården uppfylles av en i flikar uppdelad band-slinga, sannolikt ett »löpande hund»-motiv, som genom sin starkt schematiska och förenklade teckning närmast har formen av ett kugghjul.

Frånsidan, betydligt grövre och ojämnare huggen, har en kantbård liknande framsidans, men smyckas i mitten av en-

dast en figur, ett virvelhjul, vars centrum utgöres av en rundel. Hjulet är något förskjutet uppåt mot kantbården. Anmärkningsvärd är den slapphet, med vilken denna sidas dekor är huggen; i synnerhet kantbården karakteriseras av ojämnhet och snedhet. Det förefaller som om stenens ojämna form här skulle ha föranlett huggaren att frånga det krav på symmetri, varav framsidans dekor utmärkes.

När ett försök göres att tolka Edsbro-stenen är det tvivelsutan frågan om dess ålder som är den intressantaste men också svåraste att ge svar på. Fyndförhållandena tyda snarast på att vi ha att göra med ett föremål från forntiden; ett sådant antagande motsäges heller icke av stenens form och utsmyckning. Ser man fördenskull i Edsbro-stenen en förhistorisk tingest skulle den vara ett tecken på att här i Uppland under forntiden förekommit seden att smycka vissa markanta platser med resta stenvårdar. Visserligen är det för djärvt att våga tänka sig att Uppland haft en sådan högt stående stenkunst, varpå de gotländska bildstenarna äro prov, men en sten av Edsbrostenens typ synes onekligen kunna ange, att en stenkunst av besläktat slag förekommit.

Vid en tolkning av Edsbro-stenens uppgift är det osöktast att tänka sig den som en sten rest på en grav, att den varit en gravvård således. Man får dock icke se en sten av dylik typ som en minnessten i den bemärkelse vi inlägga i detta ord utan som en stenvård med viss magisk uppgift; för en sådan betydelse talar ornamentiken. Dylika med symboliserande ornamentik försedda stenmonument äro utomordentligt välkomna för våra försök att tolka våra förfäders tänkesätt och föreställningsvärld.

Ehuru man icke känner några förhistoriska »gravvårdar» av Edsbro-stenens typ från Uppland föreligger dock en annan föremålsgrupp, som haft med dessa besläktad uppgift, nämligen de s. k. gravkloten. Det är relativt små stenklot, ornerade eller släta, av vid pass 50—60 cm:s genomskärning, som placerats — eller lagts är kanske rätta ordet — i centrum av en grav eller på krönet av en hög. I vissa fall kan klotet ha kom-

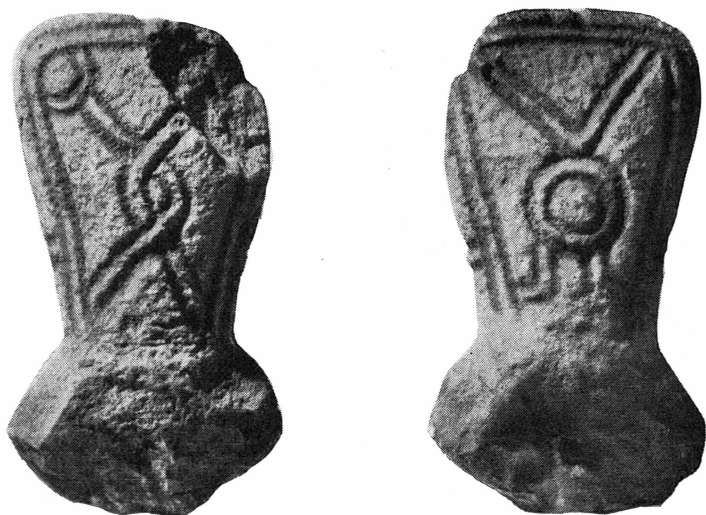

Bild 3 a och b. Gravsten från Lindholm, Barva s:n, Södermanland.

pletterats med en bautastensliknande sten, såsom fallet varit på den s. k. Nordians hög i Norrsunda socken. Ett tiotal gravklot känns från Uppland — siffran kan synas ringa, men helt säkert är den betingad av att dessa oftast relativt små stenmonument varit utsatta för åverkan; de ha legat lösa på gravarna och ha varit lätta att föra bort. Alltsomoftast återfinnas dock dylika klot och åtminstone ett av dem — det som författaren återfann på klostertomten i Uppsala år 1939 — bör kunna ge möjligheter att komma vissa av denna så föga kända fornsaksgrupps hemligheter på spåren.²

Vad som gör stenkloten så betydelsefulla för frågan om Edsbro-stenens tolkning är att de visat sig uppbära samma ornamentik som några med Edsbro-stenen besläktade förhistoriska stenmonument³, funna i Södermanland; dessa stenar ha en gång liksom Edsbro-stenen varit resta. En av dem är funnen vid Lindholm i Barva socken och har efter formen att döma stått fritt, nedgrävd i jorden. Stenen är helt låg, är bredast upptill och smalnar mot basen. Dekoren utgöres

Bild 4. Gravsten från Valsberg, Västerljungs s:n, Södermanland.

på båda sidor av en kantbård, bestående av två parallella linjer; innanför dessa befinna sig, på ena sidan (bild 3 a), från hörnen utgående band, vilka bilda två varandra skärande båglinjer; på andra sidan (bild 3 b) likaledes varandra skärande bårder, under vilkas skärningspunkt befinna sig en ring. Stenen karakteriseras av mycket grov huggning med stark reliefverkan genom bårdlinjernas djup. Den andra stenen, som härstammar från Rällinge i Helgarö s:n och som närmast har formen av ett ägg med den spetsigare änden neråt, har en sida försedd med kantbård samt på kantbården stående trianglar och halvcirklar. Stenen från Helgarö är märklig såtillvida som den alltjämt befinna sig på sin ursprungliga plats, nämligen som centralsten på en förhistorisk grav. En tredje sten är funnen vid Valsberg i Västerljungs socken. Den har förhållandevis regelbunden firsidig form och bär på sin framsida i stort sett samma ornament som de tidigare anförda stenarna: omkring bilytan en kantbård, från vilken runt om utgå halvcirkelformiga figurer; i bilytans mitt en fristående figur bestående av tre koncentriska cirklar. Även stenens smalsidor uppvisar en enkel dekor av staplar mellan kantlinjer (bild 4).

Bild 5. Bildsten från Hellvisn, Gotland.

Från Uppland äro för övrigt ett antal bildstenar av gängse bildstentyp kända. Från Norrsunda socken känner man, genom teckningar av Johan Bureus och Martin Aschaneus, en sådan som genom sin form påminner om den vanligaste typen bland de gotländska bildstenarna; Sune Lindqvist ser i Norrsundastenen ett första bevis för en tidig export av gotländsk stenhuggarkonst, vilken ju senare, framför allt under medeltidens första århundraden, blir så omfattande till vår landsdel.⁴ Den kända runstenen vid Skoklosters kyrka har vidare av Bertil Almgren tolkats som en av en senare runmästare omhuggen bildsten.⁵

Som redan är framhållet har någon sten av Edsbro-stenens typ tidigare ej påträffats i Uppland. Den är följaktligen ej så litet förbryllande. Är den ensamstående i sitt slag eller är den en exponent för en gravstentyp av större spridning?

Även om stora olikheter föreligga mellan Edsbro-stenens typ och de gotländska bildstenarna vore det måhända icke riktigt att underlåta en jämförelse mellan dem. Dessa senares form,

utbredning och dekorativa utstyrsel känna vi ju numera väl genom Sune Lindqvists stora monografi över dem. Det dekorativa elementet på Edsbro-stenens frånsida, virvelhjulet, skulle närmast knyta an till den gotländska äldsta bildstensgruppen (400-talet e. Kr.), vars typ karakteriseras av enkel ornering och där virvelhjulet ofta har en dominerande plats; även »löpande hund»-motivet förekommer ofta. Virvelhjul med rundel som centrum återfinnes bl. a. å bildstenen från Hellvi.⁶ De tidiga gotländska bildstenarna utmärkas av hög konstnärlig kvalitet, både tekniskt och formalt, och det måste erkännas att vid jämförelse med dem den återupptäckta uppländskas dekor framstår som långt tekniskt underlägsen. Det torde dock icke vara möjligt att enbart i slappheten i den konstnärliga utstyrseln tidsätta ett föremål alltför mycket senare än ett som karakteriseras av högre kvalitet; förhållandet kan väl snarast tolkas så, att det slappare utförandet har sin grund i lägre yrkesskicklighet hos huggaren.

Att enbart av Edsbro-stenens form eller ornering dra slutsatser om dess tidsställning är dock en vanskelig sak. Triskelornamentet och virvelhjulet äro ju dekorativa, ofta i magiskt syfte använda former som uppträda under hela den nordiska forntiden alltsedan romersk järnålder. Särskilt ömtäckta och använda voro dock dessa dekorativa element i Norden under 400—500-talen e. Kr. Vissa fyndförhållanden synas också peka på att frekvensen på de ornerade stenkloten — kanske också på resta stenvårdar av Sörmlandsstenens art — ej är oväsentlig redan så tidigt som under den äldre folkvandringstiden (400—500-talen e. Kr.). Att härav sluta något om Edsbro-stenens ålder låter sig dock icke göra.

Edsbro-stenen är icke — som de till storleken besläktade medeltida stenvårdarna i regel äro — funnen intill det kristna begravningsområdet vid kyrkan, utan på en åker ute i en på fornlämningar rik bygd. Denna omständighet bör ses som ett tecken på att vi här verkligen ha att göra med en förhistorisk sten. Det kan vara skäl att nämna, att vid Åsby by strax norr om Edsbro kyrka⁷ befinner sig ett bauta-

Bild 6. Gravsten från León i Dueros dalgång,
Spanien.

stengravsält, vilket genom där gjorda fynd dateras till tiden före Kristi födelse.

Då man söker den äldsta förebilden till en gravsten av Edsbro-stenens art är det märkligt att konstatera att man hamnar i *Italien*, i det etruskiska materialet, med huvudfyndplatsen i Certosa-gravsältet vid Bologna. Det förefaller onekligen väl djärvt att söka sig ända tillbaka till tidig italiensk järnålder, 500-talet f. Kr., för att komparera ett fynd, som väl tidigast kan hänföras till ett halvt årtusende senare, men man frapperas av överensstämmelsen, både vad formen och principen för orneringen beträffar, mellan Edsbro-stenen och vissa gravsteler i Certosa-fältet.⁸ Ett par av dessa ha här avbildats. Båda ha samma form som Edsbro-stenen. Båda ha också utsmyckning på bägge sidor. Å bild 7 ses stelen funnen i Certosa-fältets grav 339. Centrumfältet, vars dekor utgöres av en ryttare, omges av en kraftig bård med »löpande hund»-

Bild 7. Gravstele (huvudsida) från Certosa-gravfältet vid Bologna; monumentet bör dateras till tiden e. 500 f. Kr.

motiv. Stelens höjd är 0,88 m. (basen fragmentarisk), dess största bredd 0,92 m. Bild 8 visar en befryndad stele, vars framsida har principiellt samma ornering som den föregående stelen; baksidan, som ej utformats med samma noggrannhet som framsidan, uppvisar ett enkelt geometriskt mönster, omgivet av en kantbård av dubbla linjer.

Ser man i Bologna-fältets gravstele, som bör dateras till tiden e. 500 f. Kr., prototypen för en gravsten av Edsbro-stenens art öppna sig onekligen vida perspektiv. Man tvingas till det antagandet att former, som utbildats under ett tidigt skede av den italienska järnåldern, flera hundra år senare uppträda i Norden. Vi skulle här få ett nytt exempel på att man även bakom en så »fast» företeelse som gravskicket har att söka ursprunget i sydländska kulturområden. Har man rätt att i en gravsten av Edsbro-stenens art se en representant för den saknade mellanled som förenar de klassiska gravmonumenten av Bologna-stelens typ med de nordiska bildstenarna? Får man i så fall tänka sig en serie kulturlokaler där denna gravstentyp fortlevt för att slutligen göra sitt intåg även hos oss?

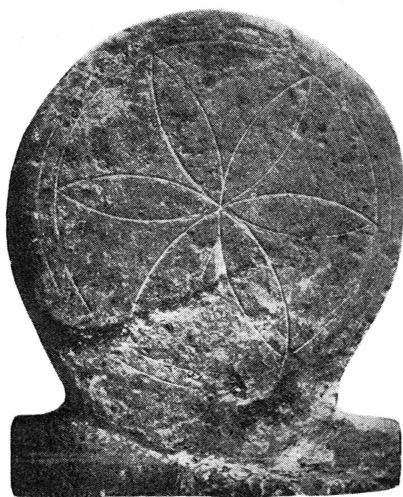

Bild 8. Gravstele (frånsida) från Certosa-gravfältet vid Bologna; samma tid som föregående. Stelens huvudsida har i princip samma dekor som stelen bild 7.

Självfallet måste man räkna med att den keltiska kulturen varit den som först upptagit arten, omvandlat det dekorativa innehållet och därefter vidarebefordrat typen. På vilket håll det nordiska området först nått kontakt med denna kultur är dock ej lätt att precisera. Måhända kan fyndfattigdomen av besläktad konst tolkas som beroende av materialets obeständighet; monumenten kunna i huvudsak ha varit utförda i trä. Det är onekligen ägnat att förvåna att så utomordentligt få exemplar av den fornsakstyp, varom här är fråga, kännas. De stora luckorna i fyndmaterialet behövde fyllas innan hörande problem kunde med framgång upptas till behandling.

Nödvändigt är förvisso att innan diskussionen om Edsbrostenen föres vidare den trakt där den upplöjdes ytterligare undersökes, särskilt med hänsynen till frekvensen på gravfält från La Tène-tid, romersk tid och tidig folkvandringstid. Det är också att hoppas, att stenen från Valla ger impulsen till upptäckter av nya uppländska »bildstenar», kanske ännu dolda i jorden, kanske flerstädes redan funna men icke anmälda till landsantikvarien eller riksantikvarien.

NOTER.

¹ Då det vid Edsbro-stenens tolkning är av vikt att klarlägga varifrån stenmaterialet hämtats, har professor CARL WIMAN, Uppsala, på förf:s begäran lämnat en expertis över gravstenens bergart och dess förekomst. Prof. WIMAN framhåller att bergarten är jotnisk sandsten och att sådan kan ha hämtats mycket nära fyndplatsen, möjligen inom samma bys område. För detta utlåtande ber jag att få uttala mitt värdsamma tack.

² Se exempelvis BENGT BERGMAN, Stockholm genom tiderna, Stockholm 1937, sid. 242, fig. 129 och 130. — Gravklotet från Inglinge i Östra Torsås s:n i Småland har runt sin omkrets ett »löpande hund»-mönster. Se E. FLODERUS, Inglinge hög, Sv. Fornminnesplatser nr 20.

³ A. OLDEBERG, En ornerad gravsten från Södermanland, Fornvännen 1929, sid. 181 (fig. 76). Jfr också SUNE LINDQVIST, Gotlands Bildsteine I., Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Uppsala 1941, fig. 208—211.

⁴ Se LINDQVIST, a. a., sid. 60, fig. 226.

⁵ BERTIL ALMGREN, Runstenen vid Skokloster, en bildsten från Vendeltid; i Uppländsk bygd, Studier tillägnade Wera von Essen, Stockholm 1940. — Jfr också stenen från Ramsjö, Björklinge, Bautil 524.

⁶ LINDQVIST, a. a., Taf. 2. Jfr också den av LINDQVIST avbildade gravstenen från León i Dueros dalgång, Spanien, (sid. 92, fig. 239).

⁷ Se Vitterhetsakademiens Månadsblad 1898—99, sid. 114 och 121.

⁸ Se PERICLE DUCATI, Le pietre funerarie felsinee; Monumenti Antichi Volume XX, Milano 1910, p. 362 ff. De i denna uppsats återgivna stelnerna äro n:ris 188 (Fig. 45, p. 579) och 173 (Fig. 13, p. 499 och Fig. 49, p. 594). Gravstelnerna böra dateras till e. 500 f.Kr. — För värdefull diskussion rörande Edsbro-stenen framför förf. sitt tack till professor GUNNAR EKHOLM. Rörande kulturpåverkan från Italien under förromersk järnålder se G. EKHOLM, Forn tid och fornforskning i Skandinavien, Stockholm 1935, sid. 176 f. »Liksom denna gravform (?: brandgropen) torde bautastenen vara ett lån från Italien. Den har där nära motsvarigheter, bland annat på det stora gravfältet vid Bologna.»